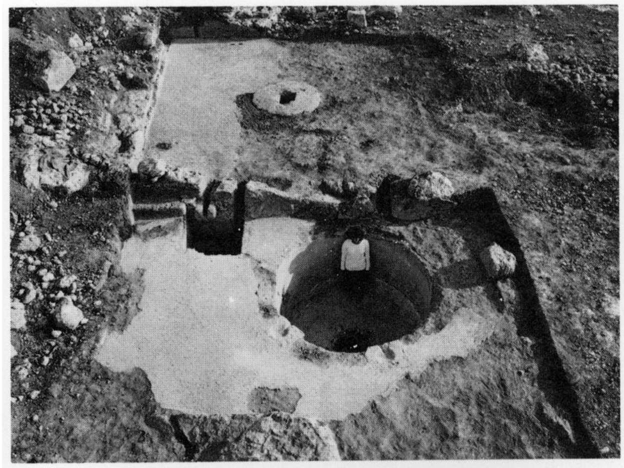
הגת

הגת נמצאת כ־20 מ' ממזרח לכנסייה. אפשר לעמוד על מיתארה על־פי הרצפה, העשויה אבני־פסיפס גסות למדי (20-16 אבנים לדצימטר מרובע). אבני הקירות נשדדו כולן. אורכו של מישטח־הדריכה 7 מ' ורוחבו 5.5 מ'. במרכזו משוקעת אבן־עיגון לבורג, ששימש לסחיטת הגפת. במרכז האבן שקע ריבועי. בתחתית הדופן של השקע נקדח נקב, הקשור באמצעות צינור־חרס אל בור־השיקוע. לבור זה ירד גם התירוש ממישטח־הדריכה באמצעות מרזב. אורכו של בור־השיקוע 95 ס"מ, רוחבו 90 ס"מ ועומקו 75 ס"מ. בור־האיסוף עגול. קוטרו 2.25 מ' ועומקו 1.55 מ'. כל קירותיו מטויחים, ובקרקעיתו רצפת־פסיפס. בקרקעית יש גומה מעוגלת, שנועדה לאסוף את שארית התירוש. קוטרה 0.65 מ' ועומקה 0.45 מ'. ברצפת־הפסיפס אשר מסביב לבור, בסמוך לשפתו העליונה, משולבות אבנים בעלות שקערורית מעוגלת, דבר שהבטיח את יציבותם של קנקני־היין בשעת מזיגת היין. הגת אופיינית לתקופה הביזאנטית.

בית לויה; מראה כללי של הגת; מבט לדרום

נמצא מיתקן מטויח, שמהותו לא הובררה. סמיכות הקבר לכנסייה עשויה להצביע על זיקה בין הנקברים ובין מקימי הכנסייה והמשתמשים בה.

החפירות בחורבת זיכרין

משה פישר

א. מבוא

חורבת זיכרין (נ"צ 1466/1634) שוכנת מדרום לנחל שלה, על גבעה החולשת על קצהו הדרומי־המזרחי של אגן הירקון. האתר מתנשא כ־156 מ' מעל פני הים, כקילומטר אחד מדרום־מזרח למגדל־צדק (מגדל אפק בכתבי יוסף בן מתתיהו; מִרָבֶּל בכרוניקות הצלבניות; ומג'דל יאבא בחיבורים הערביים) וכ־6 ק"מ מדרום־מזרח לתל אפק / אנטיפאטריס. פיתוחו המואץ של האיזור בעקבות ריבוי המחצבות בסביבה הביא להחלטה לערוך באתר חפירות ארכיאולוגיות בקנה־מידה נרחב.[1]

האיזור עשיר בשרידי חקלאות עתיקה מימי בית ראשון. בתקופה הרומית עבר ליד האתר הכביש הממלכתי שקשר את קיסריה עם ירושלים, דרך אנטיפאטריס וגופנה. על כך מצביע, בין היתר, שבר של אבן־מיל, שנתגלה בפאותיה הדרומיות של חורבת זיכרין. בתקופה הביזאנטית היתה זו אחת הדרכים החשובות לצליינים שבאו לארץ־הקודש. לא הרחק מן האתר עברה גם "דרך־הדואר" הממלוכית, שבאה מרמלה למג'דל יאבא, ומשם נמשכה צפונה. בתקופת הצלבנים היה האיזור בשליטת אבירי מיראבל.

עדיין אין הצעה מפורטת וסופית לזיהוי האתר. במאה הי"ג הזכיר אותו אשתורי הפרחי: "לצפון לוד, בין ההרים, הוא כפר דכרין, לא נשתנה שמו."[2] במאה הי"ט סקרו את המקום גירין (Guérin) ואנשי הקרן הבריטית קוֹנְדֶר וקִיצְ'נֶר. בשנים 1972-1974 סקר יצחק בית־אריה את האתר במסגרת הכנתה של מפת ראש־העין, ולפני עונת־החפירות הראשונה ערכה משלחת זיכרין סקר מקיף באתר ובסביבתו. כל הסקרים האלה העלו, כי האיזור עשיר בשרידים ארכיאולוגיים, רובם מן התקופה הביזאנטית.

האתר משתרע על שטח של 150×200 מ', בקירוב, כלומר,

[1] החפירות נערכות מטעם המגמה לארכיאולוגיה של החוג ללימודים קלאסיים והמכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל־אביב והאגודה לסקר ארכיאולוגי. בראשן עומד כותב שורות אלו. עד כה נתקיימו ארבע עונות־חפירה: במאי־אוקטובר 1982, ביולי־אוקטובר 1983, ביוני־אוקטובר 1984 וביולי־אוגוסט 1985. במשך השנים השתתפו בצוות אמיר פלדשטיין, שלמה פיפאנו, רונית שטיינברג, בארי דייוויס, שמואל גבעון, אלי פרנקו, צבי בן־נחום, צביקה צוק, מאיר נדב (ממונים על שטחים), דפנה שטיינר, אורנה טולדו, סמדר הרפז, דנה אברג'יל, ליאורה בן־יוסף, אנרייטה אליעזר ורונית דגן (רישום). ישראל סגל היה מודד המשלחת, ורחל גראף היתה הציירת. ד"ר אריה קינדלר, מנהל מוזיאון המטבעות שבמוזיאון "הארץ", היה יועץ נומיסמאטי. צילמו משה ויינברג, יורם ויינברג ומשה פישר. ביצוע החפירות התאפשר הודות לתמיכתם של מפעלי־הבטון "פיוניר".

[2] כפתור ופרח, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ז, פרק יא, עמ' שב. אני מודה לצבי אילן על שהסב את תשומת־לבי למקור חשוב זה.

כ־30 דונאם. ניתן לחלק אותו לכמה מרכיבים טופוגראפיים בעלי אופי שונה, שמילאו תפקידים שונים בתולדות היישוב וקבעו את התפתחותו: (א) הפסגה, המכונה בפינו "האקרו־פוליס". בחלק זה עמדו מבנים מרכזיים למן ימי בית שני ועד התקופה העות'מאנית. (ב) הטראסות שבמורדות הדרומיים והמזרחיים, שבהן עמדו מבני־ציבור ובתי־מגורים. (ג) השט־חים המישוריים שבפאתי היישוב, שכללו בעיקר מבני מלאכה ותעשייה, כגון גתות ובתי־בד. (ד) האיזור שמחוץ לרצועה הזאת, ששימש לקבורה והכיל גם בתי־מלאכה ואף חוות עצמ־איות, בעיקר מדרום לאתר. (ה) השטחים שלאורך נחל שלה בצפון ולאורך יובליו של נחל שלה במזרח, המכילים שרידי חקלאות קדומה.

מרכיבים טופוגראפיים אלה שימשו נקודת־מוצא לשיקולינו היכן לחפור.

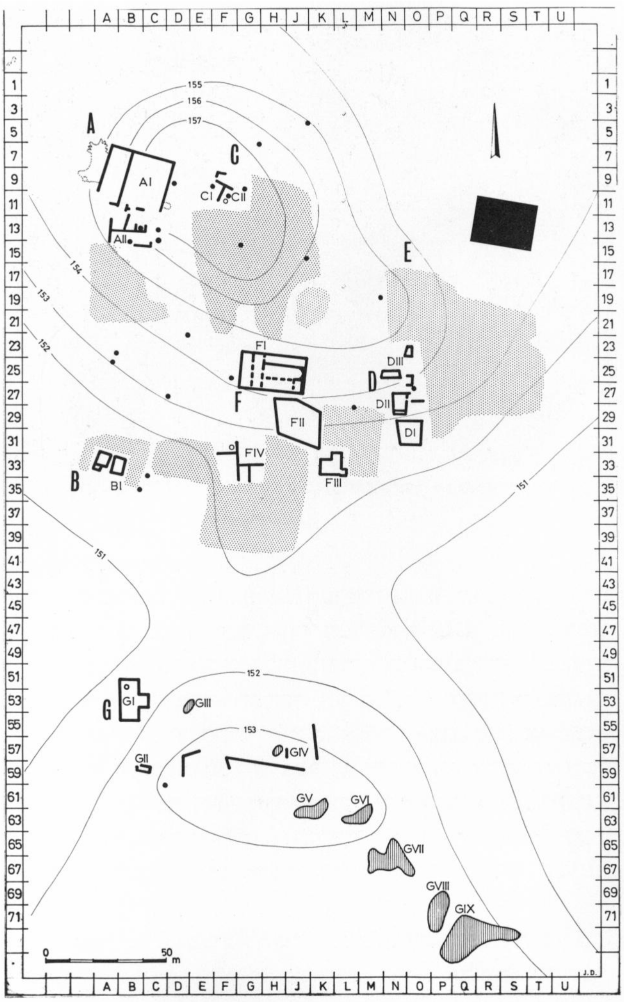
ב. החפירות והשלבים ההיסטוריים

עד כה התרכזו החפירות בשישה שטחי־חפירה, שנבחרו כדי לבדוק את המרכיבים הטופוגראפיים שנזכרו לעיל. שטחים A ו־C כוללים את האקרופוליס וסביבתו; שטח F משתרע על שטח הטראסות הנמוכות שבקירבת האקרופוליס; שטחים B ו־D נמצאים בשולי היישוב; ושטח G משתרע מדרום לאתר.

הממצאים הארכיאולוגיים הם מתקופה ממושכת, החל בימי בית שני וכלה בתקופה העות'מאנית. נתברר, כי השרידים הק־דומים ביותר הם משלהי תקופת בית שני (המאה הא' לפני סה"נ והמאה הא' לסה"נ). כך, למשל, נתגלו באקרופוליס (שטח A) שרידיו של בית־חווה, הכוללים בריכה חצובה בסלע וסביבה מערות־קבורה בעלות כוכים. הקיראמיקה משלב זה כוללת כלים מסוג סיגילאטה מזרחית א' וכן נרות, פכיות וסירי־בישול האופייניים למכלולים מתקופת הורדוס. מטבעות של הורדוס ארכילאוס (בין שנת 4 לפני סה"נ לשנת 6 לסה"נ) ושל הורדוס אגריפס (37-44 לסה"נ) נותנים בידנו נתונים כרונולוגיים חשו־בים לתארוך השלב הזה. יש מקום להניח, כי היישוב במקום בא לקצו בימי המרד הגדול, אולי אף באחד משלביו הראשונים, כאשר החריבו הרומאים את אנטיפאטריס, העיר המרכזית באיזור.

בכל שטחי־החפירה ועל פני השטח נתגלו שרידים מן הת־קופה הרומית. שרידים אלה כללו, בין היתר, חלקי סארקו־פאגים, מהם שבר בעל עיטור זֵרים (גירלאנדות), האופייני למאה הג' לסה"נ. מתקופה זו נמצאו גם נרות רומיים אופייניים ומטבעות. עד כה לא נתגלו שרידים אדריכליים שניתן לייחסם לתקופה זו, אך הממצאים מצביעים בבירור על קיומו של מבנה כלשהו במקום, אולי חווה ואולי תחנת־דרכים, שהיתה קשורה מן־הסתם בדרך הרומית החשובה בין אנטיפאטריס לגופנה, ששימשה מאז אמצע המאה הב' לסה"נ.

השרידים העיקריים בחורבת זיכרין הם מן התקופה הבי־זאנטית (המאות הד'-הז' לסה"נ). בכל שטחי־החפירה נחשפו מכלולים עשירים של ממצאים אדריכליים, קיראמיים, נומיס־מאטיים ועוד.

חורבת זיכרין; תכנית כללית של החפירות

מן התקופה הערבית הקדומה נמצאו שרידים רבים, בעיקר ממצאים שהיו קשורים למבנים מן התקופה הביזאנטית. על־סמך קיראמיקה מסוג ח'ירבת מפג'ר, כלים זואומורפיים ומטב־עות יש לייחס את הממצא לתקופה האומאית ולתקופה העבא־סית. עד כה לא נתגלו שרידים כלשהם מתקופת הצלבנים. לעומת זה היתה התיישבות אינטנסיבית במקום בתקופה הממ־לוכית. בשלב זה שימשו מבנים מן התקופה הביזאנטית למבני־מגורים ולמחסנים, כפי שמעיד שפע הטאבונים, כלי־החרס והמטבעות. ייתכן, שבמקום היתה אחת מאחוזותיהם של אנשי בייבארס. בתקופה העות'מאנית התרכז היישוב בעיקר באקרו־פוליס. שרידי המבנה מן התקופה הביזאנטית שולבו בקירות המבנה העות'מאני. את הממצא מתקופה זו מאפיין מספר רב של מקטרות־חרס.

ג. היישוב מן התקופה הביזאנטית

היישוב מן התקופה הביזאנטית – שהיה, כאמור, השלב החשוב ביותר באתר – כולל את החלקים האלה: (1) מכלול המנזר באקרופוליס; (2) מכלול האכסניה; (3) הרובע המרכזי; (4) אזורי התעשייה; (5) פאתי היישוב.

חורבת זיכרין; המנזר שבאקרופוליס; מבט לדרום

חורבת זיכרין; התאים שבצדו המערבי של המנזר; מבט לדרום

1. מכלול המנזר (שטח A)
אופיו האדריכלי של המכלול ושרידיו האמנותיים מאפשרים לנו לקבוע, כי לפנינו מנזר. אורך המכלול כ־35 מ׳ ורוחבו כ־25 מ׳. הוא כולל חצר פריסטילית, חדרים שמסביב לחצר, בורות־מים ומיתקני־תעשייה. הכניסה אל המכלול היתה מצפון. מן הכניסה אפשר היה לעבור ימינה, לחדרים שבמערב, או שמאלה, אל אולם רחב־ממדים בעל רצפת־פסיפס צבעונית אשר במזרח. ייתכן, שהיה זה חדר־האוכל המשותף (רפקטוריום).

(א) **החצר הפריסטילית.**— אורכה 9 מ׳ ורוחבה 8 מ׳. מקיף אותה סטילובאט בעל ארבע אומנות־פינה, שנשאו קשתות וסטווים מקורים.

(ב) **החדרים שמסביב לחצר.**— במערב היתה סידרה של כ־6 חדרים, אולי תאי נזירים. אפשר היה להיכנס אליהם מן החצר, דרך פתחים מגולפים היטב. בצד זה גם אפשר היה לרדת במדרגות חצובות אל מחסן תת־קרקעי, שנחצב אף הוא בסלע. המחסן משתרע מתחת לכל המכלול המערבי ואף מעבר לו. בימי בית שני שימש מערת־קבורה, אך בתקופה הביזאנטית נפרצו קירותיו, והמקום היה למחסן. בתקרתה של מערה זו נתגלו שני פתחים עגולים, שאיפשרו ירידה מן החדרים עצמם. בצדה המזרחי של החצר אפשר היה להיכנס לחדר דרך מעבר העשוי שני עמודים בין שתי אומנות. בחדר זה נתגלה בור־מים בעל פתח מקושת. לאורך הקיר עבר צינור־חרס לניקוז מי־הגשמים מן הגג. שיטה זו של אגירת מים נפוצה בחורבת זיכרין, והיא ידועה מהרבה אתרים אחרים.

(ג) **בורות־מים ומיתקני־תעשייה.**— בתוך המכלול עצמו נמצאו ארבעה בורות־מים, וסמוכים לקירותיו מבחוץ היו כמה בורות נוספים. כל הבורות היו מערות טבעיות, שהותקנו לתפקידם על־ידי חציבה וטיוח.

במנזר נמצאו כמה מיתקני־תעשייה. המיתקן החשוב ביותר שנחשף הוא בית־בד, שנתגלה בחלקו הדרומי של המכלול. הוא מורכב משני חלקים: מפריכה ומסחטה. בדרום־מערב המכלול נתגלו ממל של מפריכה ואגני־כתישה רבים. המסחטה כללה עמוד בעל שקע עילי ושני שקעים צדדיים. ממזרח לו נמצא מישטח חצוב בעל צורה עגולה, ובו תעלה חצובה. התעלה מוליכה אל בור־ניקוז מלבני, שדפנותיו עשויות אבנים קטנות בעלות צורה ריבועית. ליד המכלול נתגלה מחסן־כלים, ובו שברים של כדים, סירי־בישול, פכיות וכלי־זכוכית. כולם אופייניים לתקופה הביזאנטית. כן נתגלו שרידים רבים הקשורים בהכנת מזון, כגון אבני־כתישה של בזלת ואגני־אגירה.

הממצא האדריכלי־האמנותי והקיראמי מצביע על אופיו הנוצרי של המקום: חלקים ארכיטקטוניים — ובראש ובראשונה כותרות — ובהם צלבים מגולפים או חרותים וכן חרסים שהוטבעו בהם חותמות בעלי סמלים נוצריים. הכותרות החלקות שקישטו גם את המנזר וגם את הכנסייה (וראה להלן) הן דוגמה מיוחדת במינה של עיטור אדריכלי בארץ־ישראל בתקופה הביזאנטית. אפשר להניח, שמקורן בבית־מלאכה מקומי, שהתמחה בעבודות מסוג זה. כן כלל הממצא שבר שיש של סורג כנסייה, ועליו תבליט של צלב המוצב על גבעת גולגותא. התבליט אולי הובא מן הכנסייה שנתגלתה לא הרחק מן המנזר, אך גם ייתכן, כי לפנינו חלק מקאפלת המנזר, שעדיין לא נתגלתה.

קירות המנזר בנויים לפי שיטה הידועה מאתרים רבים בארץ־ישראל מן התקופה הביזאנטית: הפן החיצון עשוי אבני־גזית המותאמות היטב זו לזו, ואילו הפן הפנימי עשוי אבני־גוויל קטנות, המכוסות בטיח. שיטה זו אופיינית הן לכנסייה הן למבנים אחרים בחורבת זיכרין. יסודות הקירות, שהושתתו על הסלע, כוסו מבחוץ בשכבה עבה של טיח. שכבה זו, היוצרת מעין בליטה מעוגלת, מגינה מפני חדירת רטיבות.

הקיראמיקה והמטבעות שנתגלו ביסודות המנזר הם מן המחצית השנייה של המאה הד׳ לסה״נ. יש מקום להניח, שפעילות הבנייה במקום התחילה במחצית הראשונה של המאה הה׳ לסה״נ.

2. מכלול האכסניה (שטח C)
ממזרח למכלול המנזר, מֵעבר לשביל מטויח, נתגלה בניין רחב־ממדים, שחלקו המזרחי נבדק ביסודיות. נתגלו בו בית־מרחץ וכן בית־בד ומחסן כדים בסמוך לו.

בית־המרחץ הוא הצפוני שבין שני בתי־המרחץ שנחשפו

חורבת זיכרין; בור־מים בעל פתח מקושת באחד מחדרי המנזר

חורבת זיכרין; כותרת מן המנזר

בחורבת זיכרין (וראה להלן). גודלו של המכלול 10×10 מ׳, בקירוב. הוא כולל חדר־הסקה, חדר חם (קַלְדָרִיוּם) וחדר פושר (טֶפִּידָרִיוּם). חדר־ההסקה מורכב משני לוחות של טין צרוף, שהיו מונחים על הסלע. צורת ההיפוקאוסט מלבנית, ובו גומחות ריבועיות ועגולות־למחצה. הקירות מדופנים בלבנים. גם רצפת ההיפוקאוסט וגם תמיכות תקרתו – שהיא הרצפה התלויה של הקאלידאריום – עשויות לבנים ריבועיות. כן נמצאה כמות גדולה של צינורות־חרס ריבועיים. על־סמך צורת המבנה והקיראמיקה שנמצאה בו אפשר לייחס אותו לתקופה הביזאנטית. בור־מים שבצדו המערבי של המכלול סיפק את המים להפעלת המיתקן. בקירבת בית־המרחץ ממזרח נתגלו ממל של בית־בד ורצפה של טיט כבוש, שהיו שקועים בה חמישה קנקנים שצוואריהם הוסרו כדי לאפשר גישה נוחה. בקנקנים אלה, האופייניים לשלהי התקופה הביזאנטית, נתגלתה כמות גדולה של גלעיני זיתים.

קירות המכלול עשויים אבנים מסותתות בגסות, ובניניהן הרבה אבנים קטנות. בשלב מאוחר יותר צורף מכלול זה למכלול המנזר ושימש, כפי הנראה, מעין בית־הארחה, ובו בית־מרחץ ומרכז לתעשיית שמן.

ראוי לציין, כי מדרום לאקרופוליס וממזרח לו לא נתגלו שרידים מן התקופה הביזאנטית. הדבר הזה מצביע על בידודו היחסי של המכלול משאר חלקי היישוב.

3. הרובע המרכזי (שטח F)

בשתי טראסות גדולות הנמצאות כ־70 מ׳ מדרום־מזרח לאקרופוליס נחשף הרובע המרכזי של היישוב הביזאנטי. השטח הבנוי משתרע על כ־4 דונאם. הרושם הוא, שבנייתו מתוכננת. סימטאות, בחלקן מטויחות, מפרידות בין חלקיו השונים של הרובע. ואלה החלקים העיקריים מצפון לדרום: (א) כנסייה ונספחיה; (ב) מכלול־מגורים גדול; (ג) בית־מרחץ; (ד) בניין גדול הקשור לאיזור התעשייה של שטח D; (ה) בניין־מגורים המכיל שרידי תעשייה.

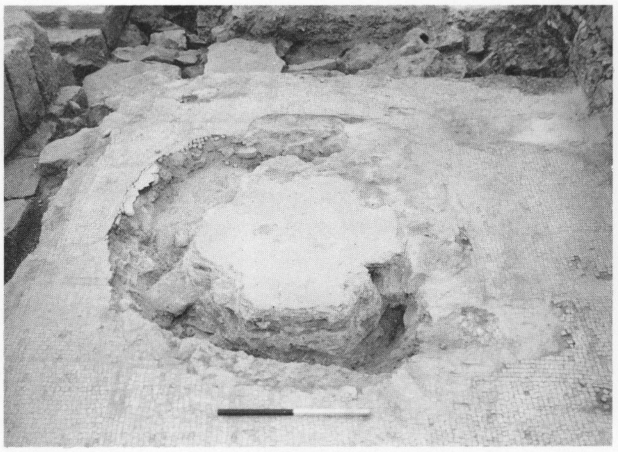
(א) **הכנסייה** (FI).– הכנסייה היא מטיפוס הבאסיליקה. אורכה הכולל כ־28 מ׳ ורוחבה 15.30 מ׳. היא מורכבת משלושה חלקים: אטריום, נארתקס ובאסיליקה. אורך הבאסיליקה 18 מ׳ ורוחבה 15.30 מ׳, כמידת אורכם של האטריום ושל הנארתקס. רוחב האטריום 5 מ׳, וזה גם רוחבו של הנארתקס. הכניסה אל הכנסייה היתה מן הנארתקס, דרך שני פתחים צדדיים. הכניסה דרך הפתח הצפוני היתה בשלוש מדרגות יורדות. אל האטריום אפשר היה להגיע רק מתוך הנארתקס, דרך פתח מרכזי. ליד הקיר המערבי של האטריום היה בור־מים מטויח בעל פתח עילי מסותת היטב. בשלב הראשון כיסתה את האטריום רצפת־פסיפס של אבנים לבנות, אך לימים כוסה הפסיפס בלוחות־אבן גדולים. בשלב זה גם חולק האטריום לשניים: הוקם בו קיר, שפתחו הוצמד אל המזוזה הצפונית של הפתח שבין האטריום לנארתקס. הכניסה מן הנארתקס אל הבאסיליקה היתה דרך שלושה פתחים שמול הסיטראות

חורבת זיכרין; מראה כללי של הכנסייה; מבט לדרום־מזרח

חורבת זיכרין; מראה כללי של הכנסייה; מבט למזרח

חורבת זיכרין; יסוד אגן־הטבילה שבקצה הסיטרה הצפונית של הכנסייה

ואולם־התווך. האפסיס היה בקצה המזרחי של הבאסיליקה. משני צדדיו היו חדרי פַּסְטוֹפוֹרְיָה. בחדר הצפוני – המשמש בדרך־כלל כפְּרוֹתֵיזִיס – נתגלה בסיס מטויח דמוי־צלב, אשר שימש מן־הסתם להצבת אגן־טבילה. בין שני החדרים הצדדיים ובין הסיטראות הפרידו קירות. האפסיס מעוצב היטב, ויסודותיו בנויים מאבנים מסותתות. רק הסטילובאט שבין האולם ובין הסיטרה הצפונית נשתמר בשלימותו, ועליו חמישה בסיסים מעוצבים לנשיאת עמודים וכותרות. הרווח ביניהם 2.20 מ׳, כמו בחצר הפנימית של המנזר. הכותרות חלקות, בדומה לכותרות המנזר. הרעפים שנתגלו בעיי־המפולת מעידים על אופן הקירוי. כן נתגלתה בעיי־המפולת כותרת קורינתית קטנה, שאפשר לייחסה למאה הה׳ לסה״נ. אולי היתה של אחד מעמודי הסורג. ייתכן, כי שבר־השיש שנמצא, כאמור, במנזר בא אף הוא מסורג הכנסייה. במפולת נתגלה גם חלק מקוֹנסולה של דלת ועליו צלב.

קירות הכנסייה הושתתו על הסלע. שיטת־הבנייה דומה לזו של המנזר: פן חיצון הבנוי היטב מאבני־גזית המותאמות זו לזו ופן פנימי של אבנים קטנות וטיט, שטויח וסויד. היסודות כוסו מבחוץ בשכבה עבה של טיח נגד רטיבות והתפוררות.

כמעט בכל חלקי הכנסייה נתגלו פסיפסים. דומה, כי באטריום היה רק פסיפס לבן. הנארתקס, לעומת זה, היה מכוסה ברצפה מגוונת למדי, שהכילה דגמים גיאומטריים שונים. בחלקו הדרומי של הנארתקס, מול הפתח הדרומי, נתגלה קטע של כתובת, ובו המלה **פְּרֶסְבִּיטֶרוֹס**. בצדו הצפוני של הנארתקס, מול הפתח הצפוני, נתגלה קטע של פסיפס לבן. בהמשכו יש קטעים הכוללים שטחים ריבועיים, ובתוכם משבצות המחוברות בקווים אלכסוניים. בין הצורות האלו ובתוכן מופיע דגם היהלום. כן נחשף קטע של מדאליונים משולבים. לאבני־הפסיפס צבעים שונים: אדום, שחור ואפור. את הקטעים האלה תוחמת רצועה של אבנים לבנות, שרוחבה כ־40 ס״מ. בבור ממלוכי שבנארתקס נתגלו קטעים רבים של מרבד נוסף, הכולל דגמים של אליפסות משתלבות בתוך משושה, שתוחמות אותו רצועות של דגם ״הגל הרץ״ ורצועות קלועות. בפסיפס זה משמשות אבנים שחורות, אדומות, אפורות, לבנות וצהובות. ייתכן, שפסיפס זה הוא מאולם־התווך, שממנו לא נתגלה מאומה באתרו. פסיפס הסיטרה הצפונית, לעומת זה, נשתמר כמעט במלואו. ממזרח לכניסה אל הסיטרה משתרע פסיפס לבן, שאבניו מסודרות באלכסון. אורך הקטע כ־3.00 מ׳ ורוחבו כ־2.80 מ׳. בפינה, בין הסטילובאט ובין הקיר המערבי של הבאסיליקה, יש גומה בעלת פסיפס, ששימשה אולי לניקוז המים בעת ניקוי הכנסייה. כן נחשף מרבד גדול, המחולק ל־100 משבצות. מסביב לכל משבצת יש שלוש שורות של אבנים, שצבעיהן אדום, לבן או שחור. אורך המרבד כ־7.00 מ׳ ורוחבו כ־1.70 מ׳. בקצהו המזרחי של המרבד משובצת כתובת יוונית, שתרגומה:

--- ישו, עזור לשפחתך אתנסיה.

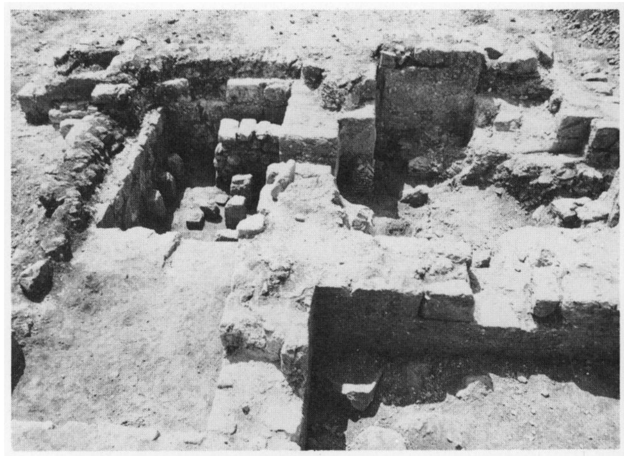
נוסחאות מעין אלו היו נפוצות בארץ למן המאה הה׳ לסה״נ ואילך.

במרחק של כ־2.40 מ׳ ממזרח לכתובת זו נחשפה כתובת שנייה בעלת נוסח דומה. רצפת־הפסיפס של הצפוני שבחדרי הפאסטופוריה (הפרותיזיס?) מעוצבת בצורה דומה לזו של הסיטרה, אך משבצותיה גדולות יותר. בחדר הדרומי (הדיאקוניקון?) היתה רצפת־פסיפס בעלת אבנים ריבועיות בצבע לבן, שמידותיהן גדולות ממידות האבנים בשאר חלקי הכנסייה: אורך צלעותיהן 3 ס״מ, כמו של אבני הפסיפס שבמיתקני־התעשייה. עובדה זו מעידה, כי בחלק זה של הכנסייה נעשו שינויים.

לאורך אולם־התווך, בקטע הגובל בסטילובאט, נשתמר פסיפס לבן, ובו שתי שורות של דגם היהלום.

בכל הפסיפסים אפשר להבחין בקטעים נרחבים של תיקונים בצורה בלתי־מסודרת באמצעות אבנים גדולות מן הרגיל בצבע לבן – מעין טלאים. תיקונים אלה והשינויים בחדרי הפאסטופוריה, ואולי גם באטריום, מצביעים על שלב שני בקיום הכנסייה. מצפון לכניסה הצפונית אל הנארתקס, מעל לרצפת־הטיח של חצר או סימטה, נחשפו שני חדרים וחדר־כניסה, הנסמכים אל קירות הכנסייה. גם חדרים אלה מעידים על שלב שני בקיום הכנסייה.

מטמון של 29 מטבעות מן השנים 340-380 לסה״נ שנמצא מתחת לריצוף שמחוץ לכנסייה, מטבעות נוספים מאותה

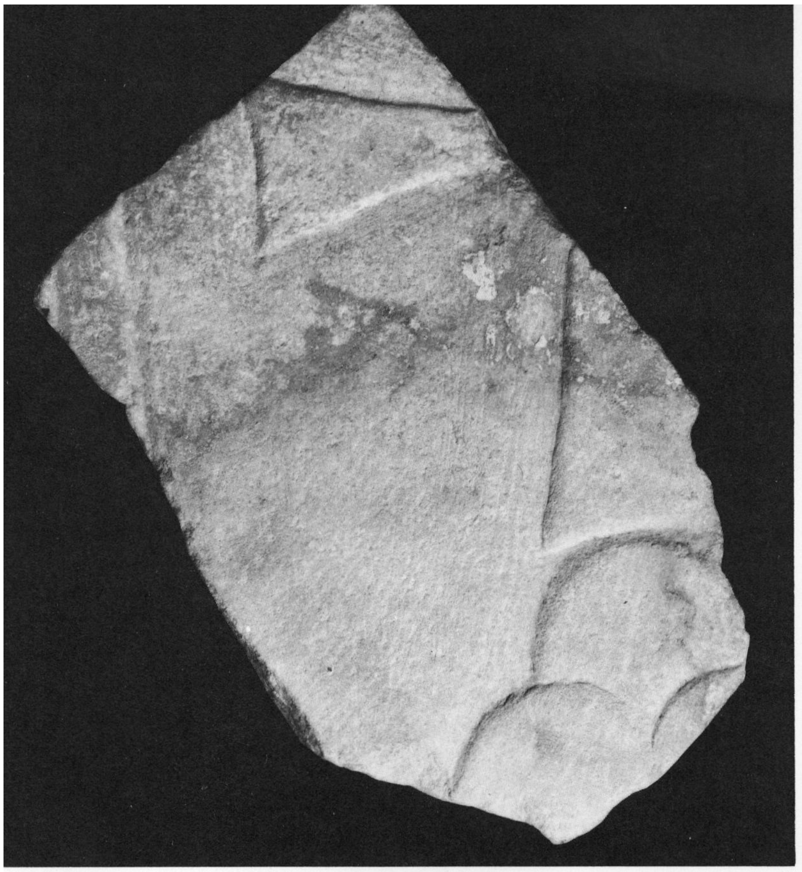
חורבת זיכרין; בית־המרחץ הדרומי; מבט לדרום

התקופה שנחשפו מתחת לרצפת הנארתקס ולרצפת־הטיט שבאפסיס וכן הקיראמיקה שנתגלתה בקטעים אלה – כל אלה מתירים לנו להניח, כי הבנייה במקום החלה במחצית הראשונה של המאה הה׳ לסה״נ, וכי השינויים נעשו במחצית השנייה של המאה הה׳ או במאה הו׳.

(ב) **מכלול־המגורים הגדול** (F II).– בין מכלול־המגורים לכנסייה מפרידה סימטה מטויחת, שרוחבה כ־2.5 מ׳. המכלול משתרע על שטח של כ־400 מ״ר, והוא מורכב משלושה חלקים: (1) מבנה ריבועי, המסתיים בצדו הדרומי בחצר גדולה ובבור־מים. אורך צלעותיו כ־15 מ׳. (2) מבנה מלבני, שצירו מצפון לדרום. הוא בנוי על הקטע הצפוני־המזרחי של הקיר המזרחי של המבנה הריבועי. אורכו כ־12 מ׳ ורוחבו כ־7 מ׳. המבנה חולק לחדרים מספר, שאחד מהם נבדק ביסודיות. קשת לתמיכת הגג חצתה את החדר לשניים. (3) בחלקו הצפוני־המזרחי של המכלול נחשפו מחסנים, מהם אחד מעניין במיוחד: גובה פתחו כ־60 ס״מ בלבד. כמות גדולה של קנקני־אגירה מצביעה על מהות הבניין.

ניתן להבחין בשני שלבים בקיום המכלול: המבנה הריבועי הוא מן השלב הראשון, ואילו שני המבנים האחרים נוספו בשלב השני. הזמן שחלף בין שני השלבים אינו רב. תפקידו של המכלול אינו ברור די הצורך. הוא אמנם נושא אופי של מבנה־מגורים, אך קירבתו לכנסייה ולבית־המרחץ מעלה את האפשרות, כי לפנינו אכסניה נוספת.

(ג) **בית־המרחץ** (F III).– בחלקו הדרומי־המזרחי של שטח F נחשף בית־המרחץ השני בחורבת זיכרין. כיוון הבניין ממזרח למערב. הוא כולל את המרכיבים המקובלים בבתי־המרחץ הרומיים. מחדר־ההסקה חדר האוויר החם אל ההיפוקאוסט דרך פתח צר וגבוה. הקאלידאריום בנוי בצורת צלב. פינותיו היו מלאות אבנים וטיח. המרחק שבין רצפת ההיפוקאוסט לרצפת הקאלידאריום הוא כ־1.5 מ׳ – גובה רב למדי לבית־מרחץ מסוג זה. התמיכות עשויות לבנים ומונחות על אבנים. רצפת הקאלידאריום וקירותיו היו מכוסים בלבנים. צינורות־חרס גליליים – בניגוד לצינורות הריבועיים של בית־המרחץ הצפוני – היו דבוקים אל דפנות החדר בטיט. הטפידאריום

חורבת זיכרין; שבר של לוח־שיש מסורג הכנסייה ובו תיאור של צלב על גבעת גולגותא

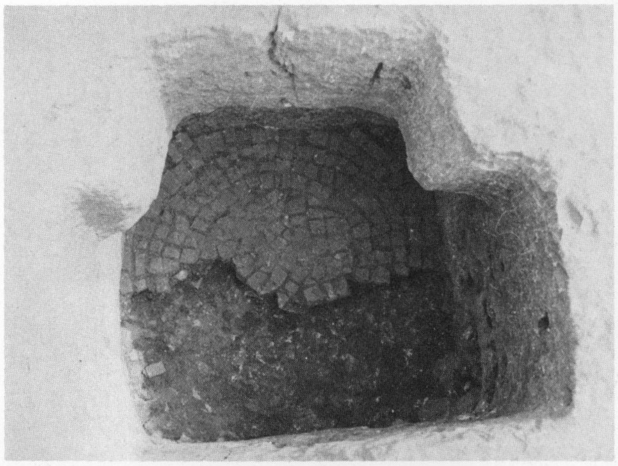
מלבני, והוא משתרע לרוחב הבניין. אורכו 8 מ׳ ורוחבו 4 מ׳. הוא מחולק לשניים: חלקו הדרומי הוא המשך ישיר של הקאלידאריום, ולו היפוקאוסט הדומה לזה של הקאלידאריום. מיפלס החלק הצפוני הוא במיפלס הרצפה העילית, והוא מכוסה ברצפת־פסיפס לבנה. ממנו אפשר היה לעבור אל החלק המזרחי של המכלול, הפריגידאריום. גם הוא מלבני, ואף הוא משתרע לרוחב הבניין. גם רצפתו מכוסה בפסיפס. בפינתו הדרומית־המערבית ניצב אמבט בנוי ומטויח לרחצה בצוננים. אורכו ורוחבו 1 מ׳ ועומקו כ־60 ס״מ.

קירותיו החיצוניים של בית־המרחץ עשויים אבני־גזית בעלות מידות בינוניות, שחוברו בטיט. הפן הפנימי מדופן בלבנים ומטויח. במקום נתגלה מספר רב של רעפים – עדות לקירוי המבנה.

המים להפעלת בית־המרחץ נלקחו מבור־אגירה שנתגלה במבנה F II–III, בסמוך לפתח הקאלידאריום.

(ד) **הבניין הגדול הקשור לאיזור־התעשייה של שטח D** (F II–III).– מכלול זה הוא חלק מן התכנון המקורי של הרובע הנדון כאן. הוא משתרע מצפון לבית־המרחץ ומצפון־מזרח לו, ומקיפה אותו חומה של אבני־גוויל גדולות. קווי החומה הדרומית והחומה המזרחית תואמים את אלה של בית־המרחץ, ואילו החומה המערבית תואמת את הקיר המזרחי של מבנה F II. מפרידה ביניהם סימטה, שהיתה אולי מעין רחוב־כניסה אל היישוב. רוחבה כ־2 מ׳.

המבנה עצמו משתרע על שטח של כ־100 מ״ר. הוא כולל,

חורבת זיכרין; קטע מרצפת־הפסיפס שבמיתקן־הסחיטה המרכזי של הגת שבשטח B

כאמור, את הבור שסיפק את המים לבית־המרחץ הסמוך. פתח השאיבה של הבור נמצא ברצפת החדר הסמוך לבית־המרחץ. מרזב אנכי, היורד אל אגן קטן, שימש לאיסוף מי־הגשמים מן הגגות שבסביבה. שניהם מטויחים היטב. הבניין הנדון היה אולי בניין שנתן שירותים לבית־המרחץ, לפחות חלקו הדרומי שליד המרחץ.

בהמשך למבנה זה צפונה ומזרחה היו חדרים נוספים. בחדר שבסמוך לקיר המבנה נתגלה בור־מים. התקרה בנויה בצורת קמרון דמוי־חבית.

(ה) **בניין־המגורים הגדול המכיל שרידי תעשייה** (F IV).– בפאה הדרומית־המערבית של שטח F נחשפו חלקים של מבנה־מגורים שהכיל שרידי תעשייה. המכלול מורכב מחצר ובה אגני אגירה וכתישה ומחדרים וחצרות קטנות יותר מסביב לה.

חורבת זיכרין; הגת שבשטח D; מבט לצפון

באחת החצרות היתה מסחטה של בית־בד, שממנה שרד העמוד, השקוע בין לוחות־הריצוף. לאחסון הזיתים שימש חלק מסארקופאג רומי מעוטר בגירלאנדות. מדרום למכלול זה נתגלו קטעים של רצפת־פסיפס לבנה, הדומה לרצפותיהן של הגתות שבאתר. ייתכן, כי לפנינו שריד של מישטח־דריכה של גת. כן כולל הממצא משקולות של אבן, שהיו אף הן קשורות בפעילות התעשייתית ברובע זה.

4. **אזורי התעשייה** (שטחים B ו־D)

בשולי היישוב נמצאו בעיקר מבני תעשייה, ובראש ובראשונה גתות ובתי־בד. בשיפוליו הצפוניים־המזרחיים של האתר ובקטע הדרומי־המערבי הקרוב לכביש הרומי נתגלו גתות חצובות בסלע. מיתקני־תעשייה מורכבים יותר נתגלו בשיפוליו הדרומיים של האתר. בשני האזורים המדובר במבנים ששולבו בהם גתות ובתי־בד.

המכלול האחד (שטח B) נמצא כ־100 מ׳ מדרום למנזר. הוא מורכב מחצר רחבת־ידיים, ובה בורות־מים ושרידים של מיתקן־סחיטה: עמוד מחורץ וגומחה מרכזית. בקצה הצפוני של החצר נמצאת גת. היא סמוכה לחדר מטויח, ששימש אולי להנחת הענבים. הגת מורכבת ממישטח־דריכה בעל רצפת־פסיפס לבנה ומקירות מטויחים. הפינות ומקומות המיפגש בין הקיר לרצפה מעובים ומוחלקים היטב. באמצע המישטח יש בור, ובו מיתקן־אבן בעל רצפת־פסיפס, מן־הסתם מיתקן נוסף לדריכה או לסחיטה. מן המישטח הזה עבר התירוש לבור־אגירה קטן שמעברו הדרומי של הקיר, וממנו זרם לבור־אגירה גדול. לשני הבורות רצפת־פסיפס לבנה. קירותיהם מטויחים בטיח, המכיל חרסים רבים, וביניהם שברים של קנקנים ביזאנטיים מצולעים.

באמצע הבור הגדול יש בור־שיקוע. מן הדופן הדרומית של הבור בולטת אבן להנחת דליים. ברצפת־הפסיפס של בור זה ניתן להבחין בתיקון. הגת דומה לגתות אחרות מן התקופה הביזאנטית שנתגלו ברחבי הארץ. ראוי לציין, כי לגת זו אין תאים נפרדים להנחת סוגים שונים של ענבים.

גם לגת בשטח D אין תאים נפרדים לסוגים שונים של ענבים, למרות היותה אחד המכלולים התעשייתיים המורכבים ביותר בחורבת זיכרין.

במרכז השטח עומד מבנה, ובו חדרים בעלי רצפת־פסיפס, חצרות ובורות (D II). בבורות אלה נאספו מי־הגשם מן הגגות הסמוכים דרך תעלות מטויחות. מצפון למבנה ובצמוד לו נמצאו מלל באתרו וחלקים נוספים של מיתקן־כתישה (D III). בחלקו הדרומי של המכלול נחשפה גת נוספת (D I), שאורכה 11.5 מ׳ ורוחבה 10.5 מ׳. היא מורכבת משתי מערכות מקבילות. המערכת המערבית ערוכה בצורה מדורגת מצפון לדרום: מישטח־דריכה, בריכת־אגירה לשלב־ביניים ובור־אגירה גדול בעל צורה מלבנית, שאורכו 5 מ׳, רוחבו 4.5 מ׳ ועומקו 3 מ׳. לכל החלקים האלה רצפת־פסיפס לבנה, ובתחתית כולם בור־שיקוע. המערכת המזרחית כללה מישטח־דריכה, שבמרכזו היה מיתקן־דריכה שנעקר ממקומו. מדרום לו היה מישטח־

חורבת זיכרין; הגת שבשטח G; מבט לדרום

דריכה נוסף. במרכז המישטח, בסמוך לבור המלבני של המערכת הראשונה, נחשף בור־אגירה עגול. קוטרו 3.5 מ׳ ועומקו 2 מ׳. במרכזו בור־שיקוע. למישטחי־הדריכה ולבורות יש רצפת־פסיפס לבנה של אבנים גדולות. דומה, כי שתי המערכות שימשו לייצור סוגי־יין שונים. הקיבולת הכוללת של בורות־האגירה כ־40,000 ליטר, ולפנינו אפוא אחת הגתות הגדולות ביותר שנתגלו בארץ. החפירות העלו, שתחילה היתה בריכת־אגירה אחת, שחולקה במרוצת הימים לשניים על־ידי בניית מחיצה. כל קירות המכלול בנויים בפשטות מאבני־גוויל ומעט אבני־גזית, וביניהן הרבה אבנים קטנות. העדר תאי־אחסון מעיד, כי למכלול היה מרכז מינהלי אחד, וכי התוצרת לא חולקה בין שותפים. צרכן התוצרת היה מן־הסתם המנזר שבראש הגבעה.

5. פאתי היישוב (שטח G)

שטח זה כולל את שרידיו של בית־חווה גדול. נתגלו בו, בין השאר, בריכה מלבנית חצובה, שאפשר היה לרדת אליה במדרגות חצובות (G II), וכן כמה קברים. המיתקן החשוב ביותר בחלק זה של האתר הוא הגת (G I) שבצדו הצפוני של בית־החווה. השטח שממזרח לבית־החווה ומדרום־מזרח לו שימש לקבורה (G IV–IX).

הגת היא מבנה מלבני, שאורכו כ־17 מ׳ ורוחבו כ־12 מ׳. במרכז הגת נחשף מישטח־דריכה ריבועי, שאורך צלעותיו 7 מ׳. את המישטח כיסתה רצפת־פסיפס של אבנים לבנות גדולות למדי: 3×3 ס״מ. באמצע המישטח עמד מיתקן־אבן לסחיטה נוספת, בדומה לגתות שבשטחים B ו־D. בתוך הרצפה היתה קורת־אבן, שקצהָ האחד נגע בקצה המיתקן. אורכה כ־2 מ׳ ורוחבה 50 ס״מ. אולי עמד הכורם על הקורה כאשר הפעיל את המסחטה הנוספת, אך גם ייתכן, כי הקורה קשורה לצורת הפעלה של המיתקן שאינה ידועה לנו. מדרום למישטח נחשף מישטח־דריכה נוסף, ובו שני בורות־אגירה. הבור האחד ריבועי, והוא צמוד למישטח־הדריכה המרכזי. אורך צלעותיו 1.20 מ׳ ועומקו 70 ס״מ. ממנו זרם התירוש דרך תעלה אל בור־אגירה עגול, שקוטרו 3 מ׳ ועומקו 1.5 מ׳. שני הבורות מרוצפים בפסיפס. הבור הגדול מכיל גם בור־שיקוע. מדרום למישטח־

חורבת זיכרין; קמרון דמוי־חבית של בור־המים באחד ממבני־המגורים שבין שטח D לשטח G

הדריכה המרכזי נחשפו שני תאים מלבניים בעלי קירות מקומרים. אורכם 2.20 מ׳ ורוחבם 1.20 מ׳. הם מרוצפים בפסיפס, וקירותיהם מטויחים. מיפלס פתחיהם במיפלס מישטח־הדריכה המרכזי. מצד מזרח נתגלו שני חדרים נוספים. אורכם כ־4 מ׳ ורוחבם כ־2.5 מ׳. בכל חדר יש בור גלילי, הנמצא ליד הקיר הגובל במישטח־הדריכה. קוטר כל בור כ־80 ס״מ ועומקו כ־50 ס״מ. קירות החדרים מטויחים, ואף הם מרוצפים בפסיפס.

גת זו נמנית עם שורה ארוכה של גתות ששירתו כורמים מספר, שנהגו להביא את יבולם לגת ולהניח את סליהם על רצפת אחד התאים. הענבים נסחטו בתא, ואחר־כך הועבר התירוש דרך פתח שבדופן התא אל המישטח המרכזי, ומשם – לבורות־האגירה. שני החדרים הנוספים אולי שימשו לאותה המטרה, אך גם ייתכן, ששימשו לייצור יינות שונים. עם זאת גם אפשר להעלות את ההשערה, כי הבורות הגליליים היו מעין יחידות־מידה לשיעור תכולתם של הסלים שהונחו בתאים והשתייכו לאחד הכורמים.[3] מכל־מקום, מן הראוי להדגיש את השוני בין הגת שבשטח G ובין הגתות שבשטחים B ו־D. אין ספק, שלפנינו גת ששימשה כורמים מספר, ולכן היה צריך לחשב במדויק את כמות הענבים שהובאו לדריכה ואת כמות היין שהופקה מהם. ייתכן אפוא, כי הגת שלפנינו שירתה אוכלוסייה שלא היתה קשורה במישרין במנזר של חורבת זיכרין.

6. בתי־הקברות

מצפון לחורבת זיכרין, ממזרח ומדרום לה נמצאו ריכוזי קברים, ששימשו את האוכלוסייה במשך כל תולדות היישוב. בקברים שמצפון ומדרום בולט השילוב בין מערות־קבורה בעלות כוכים ובין מהמורות הצובות בסלע. הסוג הראשון הוא מימי בית שני, ואילו הסוג השני הוא מן התקופה הרומית המאוחרת

[3] את הרעיון הזה העלה יגאל טפר בעת ביקור באתר. על כך ועל כמה רעיונות מעניינים בתחום ייצור היין בעת העתיקה נתונה לו תודתי.

חורבת זיכרין; בסיס של קערה מסוג Late Roman Ware ובו טביעה של חותם המתאר איל מזנק

ומן התקופה הביזאנטית. ממזרח ליישוב ומדרום לו נמצאו שני ריכוזים גדולים של מהמורות. בדרום נמנו שבעה ריכוזים בני 15-10 קברים. המהמורות מלבניות, ובדפנותיהן המוארכות היו חצובים מיקמרים (arcosolia). קברים מסוג זה נהגו למן המאות הג׳-הד׳ לסה״נ ואילך. מהמורות בודדות הפזורות בשטח מן־הסתם היו קבריהם של איכרי הסביבה, וכמוהן מכלול־קבורה מסודר יותר, שנסקר בקירבת קיבוץ נחשונים. המדובר בשלוש מהמורות, הערוכות בצורת חי״ת ומוקפות חומה עבה. ייתכן, כי לפנינו קבר משפחתי של אחת החוות שבסביבה. הקברים היו שדודים. לענייני הקבורה במקום ראוי להוסיף גם את קטעי הסארקופאגים הרומיים אשר נתגלו במהלך החפירות (וראה לעיל).

7. הממצאים

הממצא מן התקופה הביזאנטית כולל מיגוון עשיר של כלי־חרס, כלי־זכוכית, חפצי־מתכת, כלי־אבן ומטבעות.

(א) **כלי־החרס.**– הממצאים הקיראמיים כוללים כמות גדולה של קנקני־אגירה בעלי צוואר מעובה ורכס ליד המעבר אל הכתף. הכתף והגוף מצולעים. כן נמצאו הרבה קנקנים אדומים דמויי־שק בעלי ידיות־אוזן קטנות על הכתף. לסירי־הבישול גוף מצולע וידיות מוארכות, היורדות בשיפוע קל מן השפה אל הכתף. מספרן של קדירות־הבישול רב למדי. ברבים מן המכלו־לים נמצאו פכיות כדוריות ועליהן חריתות אלכסוניות. הנרות כוללים גם נרות רומיים מאוחרים מן המאות הג׳-הד׳ לסה״נ וגם נרות ביזאנטיים טיפוסיים, בעיקר מן הסוג בעל עיטור הקרניים על הגוף. כן ראוי להזכיר קיראמיקה עדינה מסוג Late Roman Ware, בעיקר צלחות וקעריות ועליהן סמלים נוצריים, כגון צלבים ואותיות.

את הקיראמיקה שנמצאה בחורבת זיכרין אפשר לייחס באורח כללי למאות הה׳-הז׳ לסה״נ.

(ב) **כלי־הזכוכית.**– כלי־הזכוכית שנתגלו כוללים בעיקר בקבוקים, שנמצאו ברובם במחסן שנחשף בחלקו הדרומי של המנזר.

(ג) **חפצי־המתכת.**– בכל המכלולים, אך בעיקר במנזר ובכנ־סייה, נתגלו מסמרי־ברזל רבים, רובם מן הדלתות הרבות. כן נמצאו ספאטולות רבות של ברונזה.

(ד) **כלי־האבן.**– נמצאו כלי־אבן רבים, אבני־כתישה של בזלת, אבני־ריחיים קטנות ואגני־אגירה.

(ה) **מטבעות.**– נתגלו כ־170 מטבעות, מהם כ־70 מן התקופה הרומית המאוחרת (המאות הג׳-הד׳ לסה״נ) וכ־15 מן התקופה הביזאנטית. המטבעות האחרים הם למן התקופה ההלניסטית ועד ימי השלטון העות׳מאני.

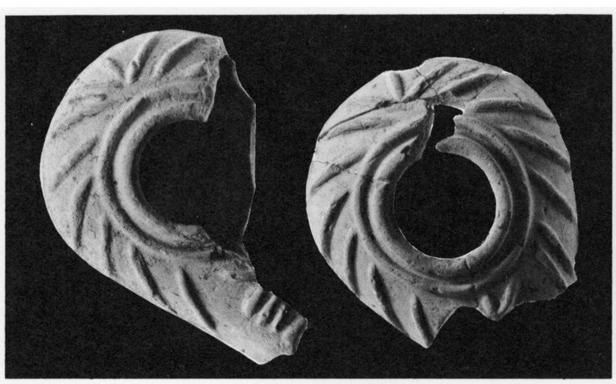
הממצאים הנומיסמאטיים והקיראמיים מאפשרים לנו לתא־רך את המכלולים השונים. מסתבר, כי המנזר, הכנסייה והמכ־לולים שבקירבתם הוקמו במחצית הראשונה של המאה הה׳ לסה״נ, וכי במאות הו׳-הז׳ לסה״נ נוספו המכלולים התעשיי־תיים הגדולים.

ד. סיכום

החפירות בחורבת זיכרין העלו תמונה של יישוב שגודלו ואופיו השתנו במרוצת הזמן. לפי השרידים משלהי תקופת בית שני

חורבת זיכרין; שתי פכיות מן התקופה הביזאנטית

חורבת זיכרין; שני שברים של נרות ביזאנטיים

היה במקום כפר קטן של בתי־חווה. בתקופה הרומית (המאות הב׳-הג׳ לסה״נ) היו במקום בתי־חווה ו/או תחנת־דרכים בגלל הקירבה לכביש הרומי קיסריה-אנטיפאטריס-גופנה-ירושלים.

הממצאים העיקריים הם מן התקופה הביזאנטית. תוצאות החפירות מעידות על שני שלבי־בנייה, לפחות, האחד במחצית הראשונה של המאה הה׳ לסה״נ והאחר במאה הו׳ לסה״נ.

בתקופה זו השתרע היישוב על כל שטח הגבעה, והסביבה נוצלה היטב לצורכי חקלאות. המנזר, האכסניה, המרחצאות, הכנסייה, מיתקני־התעשייה הרבים ובתי־הקברות מעידים על עוצמת היישוב בתקופה זו.

ייתכן, שצמיחת היישוב היתה פרי שגשוגה של ארץ־ישראל מאז ימי קונסטאנטינוס הגדול, ובמיוחד בימי שלטונו של יוסטיניאנוס (565-527 לסה״נ). ראשית התפתחותו של היישוב נבעה אולי מקירבת המקום לדרך הצליינים מקיסריה לירושלים. המקורות הכתובים מן התקופה ההיא מעידים על חשיבותם הרבה של המנזרים לבטחונם של הצליינים, לאכסונם ולכלכלתם. המנזר פיתח משק לצרכיו־הוא ואף לשיווק, ובמרחק־מה מן המנזר התפתח יישוב. מספרם הרב של בתי־הבד והגתות מעיד, שהיה זה יישוב תעשייתי של ממש. ייתכן, שעיבוד התוצרת החקלאית היה בפיקוח המנזר. מכל־מקום, המיתקנים אינם מצביעים על שותפות בין בעלי־חווה פרטיים, ואף ייתכן, כי היישוב לא היה אלא מעין נספח למנזר. היישוב ידע שגשוג, ונוספו לו מבנים לפי המתכונת האדריכלית המקובלת בתקופה ההיא.

התופעה של מנזר ויישוב רגיל זה ליד זה היתה מקובלת למדי בתקופה הביזאנטית. המקורות מספרים על יחסי־הגומלין בין שתי היחידות. הסקרים הארכיאולוגיים מעלים, שאתרים רבים הנושאים את השם הערבי דיר היו יישובים מסוג זה.

לבסוף ראוי לציין את חשיבותה של חורבת זיכרין להבנת תולדותיו של האגן המזרחי של הירקון. העיר החשובה ביותר באיזור היתה אנטיפאטריס. המקורות והחפירות הארכיאולוגיות במקום מעידים, שעיר זו הגיעה לשיא התפתחותה במאות הג׳-הד׳ לסה״נ. בראשית המאה הה׳ לסה״נ נהרסה אנטיפאטריס ברעידת־אדמה, ובמקום לא קמה עוד עיר של ממש. ייתכן, כי המשקל עבר עתה מן העיר השוקעת אל התחום הכפרי הבטוח והפורח, ומכאן תנופתם הבלתי־רגילה של יישובים רבים בסביבה. מובן מאליו, כי לקבלת תמונה ברורה יותר יש צורך בחפירות נוספות באיזור.

תגובות והערות

על: ה׳ גבע, ״החפירות במצודת ירושלים בשנים 1982-1979״, קדמוניות, טו (תשמ״ב), עמ׳ 74-69; ר׳ סיון וג׳ סולר, ״תגליות במצודת ירושלים בשנים 1984-1980״, קדמוניות יז (תשמ״ה), עמ׳ 116-111

עם כל הכבוד שאני רוחש לעמיתי החופרים בירושלים היום, אל נשכח, שקדמו לנו בעשרות שנים חופרים גדולים, שחשפו באמצעים דלים את שרידיה של ירושלים. הם הגיעו למסקנות מרחיקות־לכת באשר למבנה העיר, להתרחבותה בתקופות השונות ולתוואי חומותיה. עיון קפדני בכתביהם מוכיח כל פעם מחדש כמה רבה ומעמיקה היתה הבנתם בנושאים אלה.

מן הראוי היה, כי בדבריו של גבע על C–D, ג־3 ו־W520 ובדברי סולר וסיון על ט־1 יוזכרו דבריהם במקום של כבוד, כי להם זכות הראשונים, ומסתבר, ששוב צדקו! ברשותם של החופרים אוסיף כמה הערות והארות באשר לתוואי ״החומה הישראלית״, כפי שעולה מממצאי העבר וההווה:

א. בשלהי המאה הי״ט ערכו A. Dickie ו־F. Bliss חפירות לאורך המדרון הדרומי של הר־ ציון ובריכת־השילוח. השניים דיווחו, כי מתחת לחומה של בית שני נתגלו שרידים של אבני־גוויל קטנות וגדולות, השייכות ״לחומה הישראלית״, שיוחסה ל״שלהי״ תקופת בית ראשון. הם קבעו שתי עובדות: (1) בתחילת תקופת בית ראשון התפשט היישוב הישראלי אל ״הגבעה המערבית״. על איזור זה הגן קו־ביצורים, שהקיף את כל צפון הר־ציון, לרבות איזור ״מצודת־דויד״ והאיזור שמתחת לחומה התורכית המערבית של ימינו. (2) בשלהי תקופת בית ראשון הורחב קו־ביצורים זה וכלל גם את הפאה הדרומית של הר־ציון ואת בריכת־השילוח.

ב. השערות נוספות על תוואי זה של ״החומה הישראלית״ העלו G. Dalman ו־H. Vincent בתחילת המאה הכ׳. השניים קבעו, כי ״החומה הישראלית״ אכן הקיפה את כל ״הגבעה המערבית״ עד בריכת־השילוח. נוסף על כך קבע דאלמן, כי ב״חומה הישראלית״, שעברה גם בחלק הצפוני של הרובע היהודי בעיר העתיקה, היה ״שער אפרים״, שבימי בית שני הפך ל״שער גינת״.

ג. בשנים 1947-1934 ערך C. N. Johns חפירות ב״מצודת־דויד״. לפי דיווחיו הראשונים גילה יסודות קדומים של אבני־גוויל גדולות תחת ״החומה החשמונאית״ שמצפון לחומה ומדרום לה (ג־3 ו־C–D של גבע). כבר אז טען, שיש כאן שרידים של ״החומה הישראלית״ מימי בין ראשון וביקש לקשור את ממצאיו עם השרידים הקדומים שמצאו דיקי ובליס בהר־ציון.

ד. בשנות השישים חפרה K. Kenyon באיזור הגן הארמני, מדרום ל״מצודת־דויד״. ממזרח לחומה התורכית של ימינו ובקירבתה גילתה שרידים של אבני־גוויל ושיערה, כי במקום זה עבר קו ״החוֹמה הישראלית״ הקדומה.

ה. בשנות השבעים המוקדמות חשפה משלחת בראשותו של נ׳ אביגד במרכז הרובע היהודי שרידים של ״החומה הישראלית״ ושל שערי אפרים וגינת במקום ששיער דאלמן.

ו. בשנים 1981-1979 חפרו ד׳ חן, ש׳ מרגלית וב׳ פקסנר בבית־הקברות הפרוטסטאנטי הישן שבהר־ציון. ממצאי החפירות האלו מעידים על מציאותם של קטעים מן ״החומה הישראלית״. גם במקום זה שוב הוּכחה צדקתם של דיקי ובליס בעניין התוואי של ״החומה הישראלית״.

ז. תוואי זה בא לידי ביטוי גם במפות שונות של ירושלים שפרסמו E. M. Laperrousaz, A. Strobel ו־S. Margalit בשנות השבעים והשמונים.

לסיכום: ניתן לומר, כי החפירות המחודשות רק מאששות את דעתם של דיקי ובליס, ונסאן ודאלמן, ג׳והנס וקניון. מממצאי החפירות האלו עולה, כי ״החומה הישראלית״ הקיפה את ״הגבעה המערבית״ ואת הר־ציון של ימינו משלושה צדדים – צפון, מערב ודרום – עד בריכת־השילוח.

שלמה מרגלית